

Het 'landgoed' Veenhuizen

AUKE VAN DER WOUDE

Veenhuizen is een bijzonder complex. Alleen in België en Australië zijn koloniën met een vergelijkbare geschiedenis. Er zijn grote veranderingen op komst voor dit in historisch opzicht waardevolle dorp. In Veenhuizen zal de paradox moeten worden opgelost dat wie wil behouden, moet gaan veranderen.

Het complex van de Strafinrichting Veenhuizen is uniek vanuit cultuurhistorisch en landschappelijk oogpunt. In hun onderlinge samenhang vormen landschap en gebouwen de neerslag van bijna twee eeuwen Nederlandse cultuurgeschiedenis: het resultaat van een zich voortdurend wijzigende staatsideologie met betrekking tot maatschappelijke problemen als armoede en criminaliteit. Zo luidde de stelling van het derde Keuningcongres dat in oktober 1991 gewijd was aan de toekomst van Veenhuizen.

In het kader van de Grote Efficiency Operatie bezint de rijksoverheid zich op haar 'kerntaken'. Het ministerie van Justitie wil in Veenhuizen alleen de pas gemoderniseerde gevangnissen Norgerhaven en Esserheem als de enige onderdelen van het totale complex (sinds 1859 rijkseigendom) behouden¹. De rest – de dienstwoningen, twee kerkjes, een school en dienstgebouwen zoals een hospitaal, apotheek, ijskoepel, elektriciteitscentrale, melkfabriekje en een graandrogerij, plus zo'n 2500 hectare landbouwgrond annex

boerderijen en bos – ging ter verkoop naar 'Domeinen'. De woningen zijn inmiddels aan de bewoners verkocht, maar de onderhandelingen over de andere onderdelen van het complex lijken nog niet ver gevorderd te zijn. Dat zal wel samenhangen met het feit dat de gemeente Norg voor het gebied nog geen bestemmingsplan heeft kunnen vaststellen.

BIJZONDERE KWALITEITEN

Zowel het gemeentebestuur als het provinciaal bestuur gaan ervan uit dat het complex Veenhuizen bijzondere kwaliteiten vertegenwoordigt die tegen het spel der vrije economische krachten beschermd moeten worden. Dit uitgangspunt kent echter twee problemen: welke zijn die kwaliteiten en hoe kunnen ze worden gehandhaafd? Het staat wel vast dat de antwoorden niet lang op zich moeten laten wachten. Hoe langer een nieuwe bestuurlijke visie achterwege blijft die het vacuüm dat Justitie achterlaat opvult, des te sterker zullen de afzonderlijke deelbelangen in het gebied groeien en des te zwaarder zal de druk op

de overheden worden om korte-termijnpolitiek te gaan bedrijven. De kersverse woningeigenaren hebben bouwvergunningen aangevraagd voor uitbreidingen, dakkapellen en andere verbouwingen, verscheidene dienstgebouwen staan te wachten op een nieuwe bestemming of op de sloop, en er circuleren geruchten dat ondernemers in de recreatiesfeer belangstelling hebben voor grondverwerving. De Noordnederlandse historisch-geografische 'Keuningvereniging' heeft de broodnodige beleidsontwikkeling een stap verder willen helpen door haar derde Keuningcongres aan Veenhuizen te wijden².

CONGRES

Het congres had twee doelen, het identificeren van de bijzondere eigenschappen van het complex en het losmaken van ideeën over de toekomst ervan. Het stond buiten kijf dat de kwaliteiten voor een belangrijk deel historisch van aard zijn, en dat ze voor een belangrijk deel nog steeds in archieven, artefacten, gebouwen en de inrichting van het gebied aanwijsbaar zijn. De rechtshistoricus prof.dr S. Faber (VUA) wees er tijdens het congres op dat het verleden van Veenhuizen complexer is dan in de discussies vaak voor het gemak wordt aangenomen: men begon in 1822 met de socialisering van grote groepen armen en bedelaars uit het westen des lands, pas veel later werd de plaats een gevangenis en verdween de 'verpleging' van de behoeftigen; bovendien werden in Veenhuizen nu en dan ook deserteurs of buitenlandse vluchtelingen ondergebracht. De historicus prof.dr A.H. Huussen (RUG) schetste het dagelijks leven in de decennia na 1822, de tijd van het sociale 'experiment met utopische trekken' dat in 1859 definitief schipbreuk leed en dat moest wijken voor de justitiële strafkolonie. Het is in het nu zo stille Veenhuizen moeilijk zich de 10.000 bewoners van 1859 voor ogen te stellen, die met hun spartaanse dagindeling van zes uur 's morgens tot zes uur 's avonds hun werk deden. De sociaal-geograaf drs P.H.M. Thissen (Provincie Drenthe) legde de achtergronden bloot van de economische kurk waarop

de kolonie had moeten drijven: de landbouw, bedreven volgens de modernste Verlichtingstheorieën, die niettemin tot een veel lagere produktiviteit leidden dan de traditionele bedrijfsvoering op de Drentse essen. Drs J.B.T. Kruiger, architectuurhistoricus bij de Provincie Drenthe, presenteerde de gebouwen die door de Maatschappij van Weldadigheid en na 1859 door Justitie werden gesticht; de nederzetting werd een versteende afspiegeling van de hiërarchische orde die er heerste, zichtbaar in de architectonische details en de stedenbouwkundige indeling. De landschapsarchitect ir H.W. de Vroome analyseerde aan de hand van historisch-kartografisch materiaal de ontwikkeling van de lokatie en pleitte voor de versterking en het behoud van het huidige landschappelijke karakter. Zijn collega prof.ir K. Kerkstra (LUW) bracht een wat ander accent aan door Veenhuizen in het kader van de Structuurnota Landbouw en de nationale ecologische hoofdstructuur te plaatsen, en erop te wijzen dat een verandering van het huidige landschapsbeeld niet uit het denken moet worden verbannen: landschappen veranderen nu eenmaal van nature al in de tijd. Een aantal van deze inleidingen worden in dit nummer van dit tijdschrift gepubliceerd.

BEHOUD

Het congres maakte enkele principiële kwesties duidelijk. Allereerst dat Veenhuizen zelfs op mondiale schaal een zeldzaam fenomeen is: er zijn nog twee vergelijkbare koloniën met een lange 19e-eeuwse geschiedenis, in België en in Australië. Ten tweede dat het huidige Veenhuizen met zijn architectonische objecten en zijn orthogonale verkaveling nog een beeld van de oorspronkelijke opzet te zien geeft dat nog relatief gaaf is, en dat waar nodig betrekkelijk eenvoudig kan worden hersteld. Ten derde dat de toekomst van Veenhuizen zich momenteel in een cruciale, beslissende fase bevindt. Het complex bevindt zich (behalve de woningen) nog in één hand, en als dat zo blijft dan wordt het maken van een concept, een beheersplan voor

het hele gebied een stuk eenvoudiger. Wanneer Veenhuizen echter in een groot aantal eigendommen fragmenteert, is zo'n concept onmogelijk of gedoemd te verwateren. Ten vierde bleken het gemeentebestuur, het provinciaal bestuur en de bevolking van het gebied eensgezind te willen streven naar een vorm van behoud van de bijzondere historische en ruimtelijke kwaliteiten van Veenhuizen. Niemand wil echter een tweede 'Orvelte', het Drentse dorp dat elke zomer in een openluchtmuseum verandert. Daarmee is het beleidsprobleem duidelijk. In Veenhuizen zal de paradox moeten worden opgelost dat wie wil behouden, moet gaan veranderen.

Op het terrein van de monumentenzorg is deze paradox allang gemeengoed. Kerken en watertorens zijn inwendig in appartementen veranderd, kapitale woningen in kantoorgebouwen, stoomgemalen in musea. Veenhuizen vertegenwoordigt echter een schaalniveau waarmee geen praktijkervaring is opgedaan. De gebouwen van Veenhuizen kunnen met het gebruikelijke ambtelijke en bestuurlijke instrumentarium worden beschermd (monumentenzorg, welstandstoezicht), al zullen voor sommige dienstgebouwen nieuwe functies moeten worden gezocht. Dat brengt de vraag naar voren welke nieuwe

functie het toekomstige Veenhuizen als geheel moet gaan krijgen nu de justitiële bestemming is weggefallen. Landbouw – in een tijd waarin nationaal gesproken wordt over het uit productie nemen van honderdduizenden hectare landbouwgrond? Recreatie – met alle voor- en nadelen van massatoerisme? 'Natuurbouw' – waarbij het land weer wordt teruggebracht in de staat waarin de eerste ontginners het in 1822 aantreffen, en dat dan naadloos aansluit bij het Fochteloërveen (een prachtig hoogveengebied van de vereniging Natuurmonumenten) dat de zuidgrens van Veenhuizen vormt? Misschien ligt een zorgvuldig uitgebalanceerde menging van deze drie wel het meest voor de hand – Drenthe heeft veel ervaring in de onderlinge afstemming van landbouw, recreatie en natuur.

RECREATIEVE WAARDE

Terwille van het economisch draagvlak van het Veenhuizenproject is de versterking van de recreatieve waarde van het gebied onontbeerlijk, waarschijnlijk liggen daarin ook de krachtigste impulsen voor de veranderingen die tot het behoud van de kwaliteiten van Veenhuizen moeten leiden. Het uitgangspunt daarbij is een bestaand gegeven: het Gevangenis­museum,

gesticht en in stand gehouden door een lokale stichting en vrijwilligerswerk, en met zijn jaarlijkse 25.000 bezoekers een niet onbelangrijke toeristische attractie. Hoewel vanuit de Provincie is gesuggereerd dat dit kleine museum zou moeten uitgroeien naar een nationaal gevangenis-museum³ gaf het congres, vooral door de bijdragen van Faber en Huussen, aanleiding het begrip 'gevangenis' niet al te centraal te stellen omdat dat maar een betrekkelijk kleine, voornamelijk recente periode van Veenhuizen dekt en het zicht beneemt op de veelkleurige geschiedenis die daaraan in de vorige eeuw vooraf is gegaan. Het museum zou daarentegen kunnen worden verruimd tot een centrum waar twee eeuwen sociale geschiedenis wordt gepresenteerd: de geschiedenis van de Nederlandse samenleving in haar pogingen sinds de Verlichting om degenen die zij als armoedzaaiers, randfiguren of zelfs bewoners van de 'onderwereld' heeft beschouwd, te helpen, te corrigeren, te disciplineren en te integreren. Voor zo'n presentatie kunnen de modernste inrichtings- en communicatietechnieken als medium dienen – er zijn voorbeelden genoeg – en de archieven en de bestaande kennis van de sociale geschiedenis van de 19e en 20e eeuw garanderen dat zo'n museum eerder te klein dan te groot kan worden opgezet.

LANDSCHAPSBEELDEN

Zo'n museale presentatie kan buiten de gebouwen ook in de openlucht worden voortgezet. De interessante waterhuishouding kan bij de oude nog bestaande sluizen worden gedemonstreerd, de overgang van woeste grond naar cultuurland kan opnieuw zichtbaar worden gemaakt in de vele moeizame gradaties die de ontginningsarbeid heeft gekenmerkt. Er zijn in Nederland uitstekende presentaties te vinden op het terrein van de turfwinning – zoals vooral het Veenmuseum in Barger-Compascuum bij Emmen – maar de transformatie van hoogveen in cultuurgrond is nauwelijks gethematiseerd. In het Fochteloërveen is het oude hoogveen al aanwezig, het zou in Veenhuizen kunnen wor-

den uitgebreid met de half woeste, half in cultuur gebrachte landschapsbeelden die voordat in het laatste kwart van de 19e eeuw de kunstmest werd ingevoerd, in de marges van het onland gebruikelijk waren: de boekweitvelden, de afgebrande heide, de braak gelegde velden, de talloze experimenten met verschillende mestsoorten, bevoelingen en andere pogingen om de dorre grond wat vruchtbaarder te maken. Een goed voorbeeld is de vroeg-19e-eeuwse en 'wetenschappelijke' bremcultuur, die zoals Thissen opmerkte in het jonge Veenhuizen op vrij grote schaal werd toegepast. Een dergelijk educatief ingericht landschap kan een staalkaart worden van tweehonderd jaar landbouwgeschiedenis op de vele schrale zandgronden die Nederland tot de late 19e eeuw te zien gaf.

Daarnaast geeft het huidige Veenhuizen ook mogelijkheden om het landschap in een richting te ontwikkelen voor de minder actieve of voor de meer op natuur georiënteerde recreant. De Vroome en Kerkstra wezen onderdelen van het gebied aan waar de vormgeving en de belevingswaarde ervan sterker gemaakt konden worden, op de ene plaats door bos te rooien, op de andere door te beplanten. Er zijn gedeelten denkbaar die langzamerhand aan een zekere verruiging zouden kunnen worden prijsgegeven om zo de ecologische hoofdstructuur van noord-Nederland te versterken.

LANDGOED VEENHUIZEN

Het is wel duidelijk dat de eventuele verandering van het grondgebied van Veenhuizen een zaak van langere duur is. Landschappen veranderen niet van het ene jaar op het andere, en de pachtovereenkomsten die nu in het gebied geldig zijn, doen dat ook niet. Wat in de eerste plaats noodzakelijk is, zijn bestuurlijke keuzes aangaande de toekomstige ontwikkeling in hoofdlijnen. Daarna is er werk aan de winkel voor historici⁴, historisch-geografen, architectuurhistorici, museale deskundigen, recreatiedeskundigen, architecten en landschapsarchitecten. Een symposium dat in 1990 in Assen werd gehouden vormt een aan-

wijzing temeer voor de veelzijdigheid van het cultuurhistorische 'produkt' wanneer Veenhuizen als brandpunt van sociale geschiedenis in studie wordt genomen⁵.

Tijdens het Keuningcongres werd de term 'landgoed Veenhuizen' gelanceerd. Het is een begrip met interessante connotaties: een samenhangend geheel van gebouwen, tuinen, bossen en landerijen in één beheersvorm, een rijk bezit. Dit landgoed is een kapitale erfenis, oorspronkelijk gesticht door die oude vereniging die weldadigheid als doel had. Tussen 1822 en 1859 was het een pelgrimsoord voor verlichte geesten uit Europa die Veenhuizen vanuit het oogpunt van armoedebestrijding erkenden als een indrukwekkend voorbeeld van beschaving. Binnenkort zal op verschillende niveaus moeten worden beslist of voor onze beschaving het behoud van dit (inter)nationale cultuurhistorische monument een 'kerntaak' is.

The Veenhuizen Estate

In October 1991 the Dutch society of historical geographers organized a conference about the past of Veenhuizen and its future.

In 1820 Veenhuizen was founded as one of the three agricultural colonies on the vast heath that covered the northeast of the Netherlands at that time. Veenhuizen's 2,500 hectares provided shelter to thousands of beggars and vagrants (men, women and children), who had to cultivate the heath and would thereby become decent members of society. One of the reasons why this huge social experiment failed, was lack of manure.

After the introduction of artificial fertilizer (1870's) the amount of reclaimed land increased rapidly. The function of Veenhuizen changed as well: the agricultural colony became a prison. Today there are still many things to remind us of that focus of c. 175 years of social history: about 100 houses, public buildings (two churches, a school, a hospital etc.) and the orthogonal division of the land.

Now that the Ministry of Justice is planning to sell the estate (apart from the three remaining

prisons), the question arises as to the future use of this area. Two possible destinations will need further research. First the function as a museum of 175 years of social history is to be considered. Secondly one will have to decide on the future of the landscape: should one go back to nature and develop the land with a recreational purpose in mind, or should one preserve the present function as an area with mixed forms of agriculture?

NOTEN

- 1 Ter gelegenheid van de modernisering verscheen: Peter R. Boomsmma, (1991). Achter het hek, binnen de muren. Werken en leven in de gevangenis Esserheem. Veenhuizen. Een tweede (kortere) documentatie: V.T. van Rossem, (1991). Penitentiaire inrichting Veenhuizen, in: Rijkshuisvesting voor morgen 1 (Regio Noord). Den Haag, ministerie van VROM/Rijksgebouwendienst, pp. 28-33.
- 2 De Keuningcongressen worden aan een regionaal thema met een beleidsmatig interessant karakter gewijd, zoals de Veenkoloniën (1989), het Groninger Oldambt (1990), en in 1992 het Eems-Dollard-gebied. Uit de congressen komen publikaties voort: het boek over Veenhuizen verschijnt in de loop van 1992.
- 3 Aldus de brochure 'Bewaring verzekerd', uitgegeven door de Provincie Drenthe (1991).
- 4 Er is natuurlijk al werk verzet, zoals blijkt uit deze selectie van publikaties: J.D. Dorgelo, (1964). De koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid (1818-1859). Assen; C.A. Kloosterhuis, (1981). De bevolking van de vrije koloniën der Maatschappij van Weldadigheid. Zutphen; R. Berends e.a., (1984). Veenhuizen als onvrije kolonie van de Maatschappij van Weldadigheid, 1825-1859. Zutphen. In 1990 publiceerde het Rijksarchief te Assen de belangrijke Inventaris van de archieven van de Maatschappij van Weldadigheid 1818-1970, opgemaakt door J.R. van der Zeijden e.a.
- 5 De archieven van de Maatschappij van Weldadigheid. Een historische, sociologische en rechtshistorische benadering. Inleidingen gehouden tijdens het symposium op vrijdag 18 mei 1990 in het Drents Museum te Assen, Veenhuizen 1991.